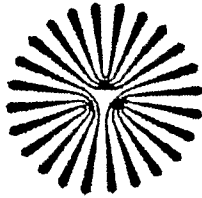

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه پیام نور

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه زبان و ادبیات فارسی

عنوان پایان نامه (رساله)

کارکردهای زبانی و هنری غزلیات عطار (۱۰۰ غزل)

پایان نامه :

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

در رشته زبان و ادبیات فارسی

مؤلف :

التفات یگانه

استاد راهنما :

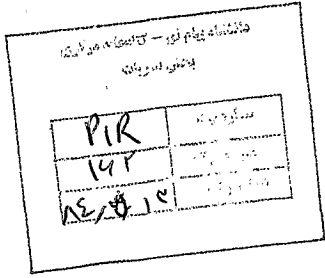
دکتر فاطمه کوپا

تیر ماه ۱۳۸۴

۹۶۸۷۱

کتابخانه مرکزی
دانشگاه پیام نور
تهران

۱۳۸۷ / ۲ / ۱۱

دانشگاه پیام نور

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه زبان و ادبیات فارسی

عنوان پایان نامه (رساله)

کارکردهای زبانی و هنری غزلیات عطار (۱۰۰ غزل)

پایان نامه :

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

در رشته زبان و ادبیات فارسی

مؤلف :

التفات یگانه

استاد راهنما :

دکتر فاطمه کوپا

استاد مشاور :

دکتر فیروز فاضلی

تیر ماه ۱۳۸۴

تصویب نامه

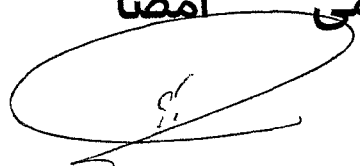
پایان نامه تحت عنوان :

کارکردهای زبانی و هنری ، غزلیات عطار (صدغزل)

تاریخ دفاع : ۸۴/۴/۱۲ نمره : ۲۰ درجه ارزشیابی : عالی

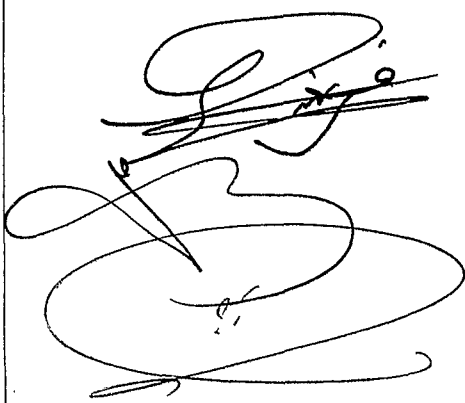
اعضای هیات داوران :

نام و نام خانوادگی هیات داوران مرتبه علمی امضا

استاد راهنما

خانم دکتر کوپا

استاد مشاور

آقای دکتر فیروز فاضلی

استاد داور

آقای دکتر نجف دری

نماینده محترم گروه

خانم دکتر کوپا

سپاسگزاری:

سبحان قادری که صفاتش ز کبریا
 بر خاک عجز می فکند عقل انبیا
 گر صد هزار قرن همه خلق کاینات
 فکرت کنند در صفت و عزت خدا
 آخر به عجز معترف آیند کای اله
 دانسته شد که هیچ ندانسته ایم ما

سپاس و ستایش آفریدگاری را که سرور کاینات و مفخر موجودات و رحمت عالمیان و صفوت آدمیان ، محمد مصطفی ، را به پیامبری برانگیخت و وجود گرامی او را «رحمه للعالمین» ساخت ، و در آسمان عشق ، طنین «لَوْلَاكَ لَمَّا خَلَقْتُ الْأَفْلَاكَ» در انداخت.

« من لم يشكر المخلوق ، لم يشكر الخالق »

از زحمات ارزشمند همه استادان گرانقدری که ایامی چند از من اندیشه آنان در یوزة دانش کرده ، سعادت کسب فیض از وجود ایشان را داشتم ، به خصوص از استاد ارجمند و گران مایه ، سرکار خانم دکتر فاطمه کوپا (استاد راهنما) که باسعه صدر ، تمام مطالب پایان نامه را مو به مو مورد مطالعه قرار داده و نکات لازم را گوشزد فرمودند و همچنین از زحمات صمیمانه استاد دانشمند و دلسوز جناب آقای دکتر فیروز فاضلی (استاد مشاور) که از همان آغاز نوشتن پایان نامه ، ما را از هر نظر راهنمایی فرموده و با دریادلی های خود ، ما را به ادامه کار دلگرم کردند ، تشکر می نمایم و به مصداق «من عَلَّمَنِي حَرْفًا فَقَدْ صَيَّرَنِي عَبْدًا» زانوی تعبد و تلمذ در محضرشان بر خاک نهاده ، پیشانی بندگی بر پیشانی می سایم ، و امید آن دارم که راه آنان را نصب العین خویش قرار داده ، همواره برای ایشان شاگردی و وظیفه شناس باشم و برای همه این عزیزان از خداوند منان آرزوی طول عمر با عزت همراه با سلامتی می طلبم.

در پایان از زحمات مدیر محترم چاپ کامپیوتری نقش به خصوص حروف چین زحمت کش این موسسه ، خانم آزاد ، نهایت تشکر را دارم.

تقدیم به:

پدر و مادرم

دو قطب عالم امکان

همسرم

سنگ صبور سختی‌هایم

و گل باغ زندگی‌ام

امیر رضا

۱.....	پیش گفتار
۳.....	شرح حال مختصری از عطار
۸.....	پانوشت

فصل اول : کلیات

۱۰.....	۱-۱- ادبیات و نظریه ادبی
۱۰.....	۲-۱- ساختار گرای
۱۱.....	۳-۱- اصول ساختار گرای و نقش زبان در ساختار
۱۲.....	۱-۳-۱- هم زمانی و در زبانی
۱۳.....	۲-۳-۱- زبان و گفتار
۱۳.....	۳-۳-۱- روابط هم نشینی و جانشینی
۱۴.....	۴-۱- ساختار گرای ادبی
۱۵.....	۵-۱- کارکردهای نقد ساختار گرای
۱۶.....	پانوشت

دوم : زبانی

قسمت اول : سطح موسیقایی

بخش اول : موسیقی بیرونی

۱۹.....	۱-۲- سطح موسیقایی (آوایی)
۱۹.....	۱-۱-۲- موسیقی بیرونی
۲۳.....	۱-۱-۲- اوزان غزلیات عطار با در صد غزلها
۲۶.....	۲-۱-۲- بررسی کاربرد اوزان کثیر الاستعمال فارسی در غزل عطار
۲۷.....	۳-۱-۲- اوزان خیزابی و جویباری در غزل عطار
۲۸.....	پانوشت ها

بخش دوم: موسیقی کناری

۳۰.....	۲-۱-۲- موسیقی کناری
---------	---------------------

- ۳۰ ۱-۲-۱-۲ قافیه و ردیف (تعاریف قافیه و ردیف)
- ۳۴ ۲-۲-۱-۲ ردیف در غزلیات عطار
- ۳۵ ۳-۲-۱-۲ قافیه در غزلیات عطار
- ۳۷ ۱-۳-۲-۱-۲ تکرار قافیه
- ۳۷ ۲-۳-۲-۱-۲ ردالقافیه
- ۳۷ ۳-۳-۲-۱-۲ ردالمطلع
- ۳۸ ۴-۳-۲-۱-۲ قافیه میانی
- ۳۸ ۵-۳-۲-۱-۲ قافیه معموله
- ۴۱ پانوشت ها
- بخش سوم: موسیقی درونی
- ۴۴ ۳-۱-۲ موسیقی درونی
- ۴۴ ۱-۳-۱-۲ روش هماهنگ سازی یا تسجیع
- ۴۵ ۱-۱-۳-۱-۲ موازنه
- ۴۶ ۲-۱-۳-۱-۲ ترصیع
- ۴۷ ۳-۱-۳-۱-۲ تضمین المزدوج
- ۴۷ ۲-۳-۱-۲ روش تجنیس
- ۴۸ ۱-۲-۳-۱-۲ جناس تام
- ۴۹ ۲-۲-۳-۱-۲ جناس ناقص
- ۴۹ ۱-۲-۲-۳-۱-۲ جناس ناقص افزایشی
- ۴۹ ۲-۲-۲-۳-۱-۲ جناس ناقص اختلاف حرفی
- ۵۰ ۳-۲-۲-۳-۱-۲ جناس ناقص اختلاف حرکتی
- ۵۳ ۳-۲-۳-۱-۲ جناس اشتقاقی
- ۵۴ ۴-۲-۳-۱-۲ جناس مرکب
- ۵۴ ۵-۲-۳-۲-۲ جناس لفظ
- ۵۵ ۳-۳-۱-۲ تکرار
- ۵۵ ۱-۳-۱-۲ تکرار واج یا آرایش واج ها
- ۵۵ ۱-۱-۳-۱-۲ هم حرفی
- ۵۶ ۲-۱-۳-۱-۲ هم صدایی
- ۵۷ ۲-۳-۱-۲ تکرار لفظ (واژه)

- ۵۸..... ۱-۲-۳-۱-۲-۲ ردالصدر الی لعجز
- ۵۹..... ۲-۲-۳-۱-۲-۲ ردالعجز الی الصدر
- ۶۰..... ۳-۲-۳-۱-۲-۲ تشابه الاطراف
- ۶۲..... ۴-۲-۳-۱-۲-۲ التترام یا اعنات
- ۶۳..... ۵-۲-۳-۱-۲-۲ طرد و عکس
- ۶۴..... ۶-۲-۳-۱-۲-۲ تکرار یا تکریر
- ۶۶..... پانوشت ها

فصل دوم: زبانی

قسمت دوم: سطح واژگانی

- ۶۹..... ۲-۲- سطح واژگانی (واژگان زبان در غزل عطار)
- ۷۲..... ۱-۲-۲- واژگان کهن
- ۷۳..... ۱-۱-۲-۲- واژگان مهجور
- ۷۶..... ۲-۱-۲-۲- واژگان فریبکار
- ۷۹..... ۲-۲-۲- باستان گرایی فعلی (کاربرد فعلهای قدیمی)
- ۸۱..... ۳-۲-۲- واژگان دخیل
- ۸۴..... ۴-۲-۲- قاعده کاهی آوایی
- ۸۵..... ۵-۲-۲- ساخت واژگان جدید
- ۸۸..... ۶-۲-۲- نوآوری واژگانی در حوزه فعل
- ۸۹..... پانوشت ها

فصل دوم: زبانی

قسمت سوم: نحوی

- ۹۲..... ۳-۲- نحوی
- ۹۲..... ۱-۳-۲- کاربرد افعال به جای یکدیگر
- ۹۳..... ۲-۳-۲- حذف
- ۹۵..... ۳-۳-۲- رقص یا جهش ضمیر
- ۹۷..... ۴-۳-۲- تکرار ضمائر
- ۹۷..... ۵-۳-۲- کاربرد ضمائر شخصی به جای ضمائر اشاره (در مورد موجودات غیرجاندار)
- ۹۸..... ۶-۳-۲- آوردن «را» ی فک اضافه

- ۹۹..... ۷-۳-۲ آوردن ترکیبات وصفی مقلوب
- ۹۹..... ۸-۳-۲ آوردن صفت جمع برای موصوف مفرد
- ۹۹..... ۹-۳-۲ جابه جایی ارکان جمله
- ۹۹..... ۱-۹-۳-۲ تقدیم فعل بر مسند
- ۹۹..... ۲-۹-۳-۲ تقدیم سایر اجزای جمله بر نهاد
- ۱۰۰..... ۳-۹-۳-۲ تقدیم فعل بر نهاد و مفعول
- ۱۰۰..... ۴-۹-۳-۲ تأخیر مسندالیه بر فعل ربطی
- ۱۰۰..... ۱۰-۳-۲ آوردن حرف اضافه «را» به معنی برای
- ۱۰۱..... پانوشت ها

فصل سوم: ادبی

قسمت اول: شعر گفتاری و شعر تصویری

- ۱۰۳..... ۱-۳ شعر گفتاری و شعر تصویری
- ۱۰۶..... پانوشت

قسمت دوم: هنجار گریزی معنایی

- ۱۰۸..... ۲-۳ هنجار گریزی معنایی
- ۱۱۰..... ۱-۲-۳ تشبیه
- ۱۱۱..... ۱-۱-۲-۳ تشبیه فشرده
- ۱۱۵..... ۲-۱-۲-۳ تشبیه گسترده
- ۱۱۶..... ۱-۲-۱-۲-۳ تشبیهات گسترده از نظر مفرد و مرکب بودن
- ۱۱۷..... ۲-۲-۱-۲-۳ وجه شبه در تشبیهات گسترده
- ۱۱۷..... ۳-۱-۲-۳ تشبیهات عطار از نظر حسی و عقلی
- ۱۱۸..... ۴-۱-۲-۳ نوادر تشبیهات غزل عطار
- ۱۱۹..... ۲-۲-۳ استعاره
- ۱۲۰..... ۱-۲-۲-۳ استعاره مصرحه
- ۱۲۰..... ۲-۲-۲-۳ استعاره مکنیه (بالکنایه)
- ۱۲۷..... ۳-۲-۳ تشخیص

- ۱۲۷..... ۱-۳-۲-۳ استعاره های مکنیه
- ۱۲۹..... ۲-۳-۲-۳ تشخیص های صفتی
- ۱۳۰..... ۳-۳-۲-۳ تشخیص های فعلی
- ۱۳۲..... ۴-۳-۲-۳ تشخیص های خطابی
- ۱۳۲..... ۴-۲-۲-۳ متناقض نمایی
- ۱۳۴..... ۱-۴-۲-۳ مفاهیم به ظاهر متناقض
- ۱۳۶..... ۲-۴-۲-۳ ترکیب های اضافی
- ۱۳۶..... ۵-۲-۲-۳ تلمیح
- ۱۳۷..... ۱-۵-۲-۳ تجلی قرآن و حدیث در غزل عطار
- ۱۴۰..... ۲-۵-۲-۳ تجلی قصص، روایات، داستانهای دینی، تاریخی و کاربرد علوم و فنون مختلف
- ۱۴۱..... ۱-۲-۵-۲-۳ تجلی داستانهای پیامبران
- ۱۴۱..... ۱-۱-۲-۵-۲-۳ تجلی داستان حضرت عیسی و مریم
- ۱۴۲..... ۲-۱-۲-۵-۲-۳ تجلی داستان حضرت یوسف
- ۱۴۳..... ۳-۱-۲-۵-۲-۳ تجلی داستان حضرت سلیمان
- ۱۴۳..... ۴-۱-۲-۵-۲-۳ تجلی داستان حضرت موسی
- ۱۴۴..... ۵-۱-۲-۵-۲-۳ تجلی داستان حضرت خضر و آب حیات
- ۱۴۵..... ۶-۱-۲-۵-۲-۳ تجلی داستان حضرت آدم
- ۱۴۵..... ۷-۱-۲-۵-۲-۳ تجلی داستان حضرت ابراهیم
- ۱۴۵..... ۲-۲-۵-۲-۳ تجلی داستان حلاج
- ۱۴۶..... ۳-۲-۵-۲-۳ تجلی داستانهای حماسی، اساطیری و تاریخی
- ۱۴۸..... ۴-۲-۵-۲-۳ استفاده از علوم و فنون مختلف
- ۱۴۸..... ۱-۴-۲-۵-۲-۳ اصطلاحات فقهی و احکام
- ۱۴۹..... ۲-۴-۲-۵-۲-۳ اصطلاحات نجوم
- ۱۵۰..... ۳-۴-۲-۵-۲-۳ اصطلاحات شطرنج و چوگان
- ۱۵۱..... ۴-۴-۲-۵-۲-۳ اصطلاحات عرفانی
- ۱۵۴..... ۵-۴-۲-۵-۲-۳ اصطلاحات هنر و معماری
- ۱۵۵..... ۶-۴-۲-۵-۲-۳ اصطلاحات فلسفی و منطقی
- ۱۵۵..... ۷-۴-۲-۵-۲-۳ اصطلاحات موسیقی
- ۱۵۶..... ۶-۲-۳ کنایه

- ۱۵۷..... ۱-۶-۲-۳- صفت هنری
- ۱۵۹..... ۲-۶-۲-۳- جمله های قابل تأویل به مصدر و کنایه های فعلی
- ۱۶۳..... ۷-۲-۳- حس آمیزی :
- ۱۶۶..... پانوشت ها

قسمت سوم: صنایع معنوی

- ۱۶۹..... ۳-۳- صنایع معنوی
- ۱۶۹..... ۱-۳-۳- ایهام
- ۱۷۲..... ۲-۳-۳- ایهام تناسب
- ۱۷۲..... ۳-۳-۳- مراعات نظیر (تناسب، مؤاخات، توفیق، تلفیق، ائتلاف)
- ۱۷۴..... ۴-۳-۳- تضاد
- ۱۷۵..... ۵-۳-۳- اغراق
- ۱۷۶..... ۶-۳-۳- لف و نشر
- ۱۷۷..... ۷-۳-۳- حسن تعلیل
- ۱۷۸..... پانوشت ها

فصل چهارم : مختصات فکری

- ۱۸۰..... مختصات فکری
- ۱۸۶..... پانوشت ها

فصل پنجم: نتیجه گیری

- ۱۸۸..... نتیجه گیری

نام خانوادگی دانشجو: یگانه
نام: التفات
عنوان پایان نامه (رساله): کارکردهای زبانی و هنری غزلیات عطار (۱۰۰ غزل)

استاد راهنما: دکتر فاطمه کوپا

استاد (اساتید) مشاور: دکتر فیروز فاضلی

مقطع تحصیلی: کارشناسی ارشد رشته: زبان و ادبیات فارسی گرایش: زبان و ادبیات فارسی دانشگاه: پیام نور مرکز تهران

دانشکده: ادبیات و علوم انسانی تاریخ فارغ التحصیلی: تعداد صفحه:

کلید واژه ها: کارکرد - زبان - هنر - غزل - عطار

چکیده:

ابتدا شرح حال مختصری از شاعر و سپس کلیاتی در زمینه ادبیات و نظریه ادبی و تفاوت آن دو، ساختارگرایی ادبی و تعریف آن بیان گردیده است.

ما غزلیات عطار را از سه جهت: ۱- زبانی ۲- ادبی ۳- فکری مورد بررسی قرار دادیم. در بخش زبانی، غزلیات او در سه سطح: آوایی، واژگانی و نحوی مورد بررسی قرار گرفته است. در سطح آوایی، ابتدا به موسیقی بیرونی و تعاریف مختلف وزن و تعداد اوزان به کار رفته در غزل عطار پرداختیم و ثابت کردیم که اوزان عروضی در غزل او دامنه گسترده ای دارد و او از اکثر اوزان کثیرالاستعمال زبان فارسی استفاده کرده است و بیشتر اوزان او ریتمی تند و خیزابی دارند.

از آنجایی که عنوان پایان نامه، بررسی کارکردهای هنری و زبانی (۱۰۰ غزل) از غزلیات عطار بوده است و ما با بررسی (۱۰۰) غزل نمی توانستیم در مورد اوزان به کار رفته در غزلیات او، نتیجه ای کلی دهیم، لذا ما در این قسمت (زبانی) وزن تمام غزلیات او را (۸۵۲ غزل) مورد بررسی قرار داده ایم.

در بخش موسیقی کناری، پس از بیان تعاریف مختلف در مورد قافیه و لزوم آن در شعر، غزلهای مردف را و نوع قوافی به کار رفته در هر کدام (غزلهای مردف و غیرمردف) را مشخص نمودیم. و همچنین پس از مقدمه ای در تعریف ردیف، مشخص نمودیم که بیشتر غزلهای او مردف بوده و دارای و ردیفهای فعلی اند. و ترفندهای به کار رفته در قوافی او، قافیه معموله، ذوقافیقین و ... ردالمطلع و تکرار قافیه را نیز مشخص نمودیم.

در موسیقی درونی به بررسی انواع جناس، موازنه، ترصیع و تکرار و در بخش واژگانی به چگونگی استفاده شاعر از واژگان (کهن، فریبکار، جدید و دخیل)، ترکیبات عربی و قاعده کاهی آوایی

پرداخته ایم. اساس کار ما در این بخش (موسیقی درونی و بخش واژگانی) (۵۰۰) غزل (۵۰۰ - ۱) بوده است.

در بخش نحوی انواع فراهنجاری نحوی از قبیل: حذف فعل، به کارگیری افعال به جای یکدیگر، رقص ضمیر و ... را مورد بررسی قرار دادیم. در این قسمت برای پرهیز از اطالۀ کلام (۱۰۰ غزل) از غزل (۲۰۰-۱۰۰) را مورد بررسی قرار دادیم.

در بخش ادبی، ابتدا با بیان مطالبی در مورد شعر گفتاری و شعر تصویری، ثابت کردیم که شعر او، شعری است گفتاری و همچنین از چگونگی استفاده شاعر، از آرایه‌های چون، تشبیه، استعاره و انواع آن، کنایه و ... و همچنین از چگونگی استفاده او از صنایع معنوی چون: ایهام، ایهام متناسب، اغراق، لف و نشر، مراعات نظیر، تضاد و حسن تعلیل سخن به میان آمده است. اساس کار در این بخش (ادبی) (۳۰۰ غزل) (۱-۳۰۰) بوده است.

در بخش فکری به تحلیل اندیشه‌ها و تجلی افکار او در غزلیات پرداختیم و مشخص نمودیم که در غزل او سخن بر مدار عشق است. و فنای ذات در حق و رستن از خودی و رسیدن به بی خودی.

«پیش گفتار»

در این تحقیق، ابتدا، شرح حال مختصری از زندگانی عطار آمده، سپس مبحثی جداگانه، با عنوان کلیات، درباره ادبیات و نظریه ادبی، ساختارگرایی و پیشروان آن و سپس اصول ساختارگرایی و ... بیان گردیده است.

ما غزلیات عطار را در سه سطح: زبانی، ادبی و فکری، مورد ارزیابی و تحلیل قرار دادیم. از جمله محاسن این شیوه می توان گفت: که بشکل منظم به بررسی یک متن می پردازد، مثلاً در بحث زبانی، متن را از سه جهت موسیقایی، صرفی و نحوی، بررسی کرده ایم. در بخش ادبی، بیشتر به مباحث هنری و صور خیال پرداختیم. در عین حال، این تقسیم بندی ممکن است، عیب هایی نیز داشته باشد، مثلاً بحث تلمیح که از شگردهای ادبی و هنری است، می تواند در بخش فکری نیز جای گیرد. وقتی شاعری از اسطوره، تاریخ، مباحث مذهبی و دینی سخن می گوید، علاوه بر شگردهایی که در به کار گیری این مباحث از خود نشان می دهد، به طریقی دیدگاه فکری و اندیشه خود را نیز مطرح ساخته است. یا بحث اصطلاحات علوم و فنون مختلف، مثل فقه، شطرنج، موسیقی و که در بخش ادبی (تلمیح) آمده است، می تواند در بخش زبانی و در مبحث واژگانی نیز جای گیرد.

با تمام این اوصاف، خود را ملزم به رعایت ساختاری نمودیم که صحیح تر به نظر می رسید.

پیش از پرداختن به موضوع باید چند نکته را خاطر نشان کرد که: در بعضی مواقع، نظریات و تعاریف مختلفی را در مورد یک موضوع، عنوان کرده ایم که این کار به هیچ وجه برای پرکردن صفحات نبوده، بلکه برای آشکار کردن هر چه بیشتر مطلب و بیان اهمیت مطلب بوده است.

از آنجایی که عنوان پایان نامه، بررسی کارکردهای هنری و زبانی (۱۰۰ غزل) از غزلیات عطار بود، و ما با بررسی ۱۰۰ غزل نمی توانستیم در مورد اوزان به کار رفته در غزلیات او، نظری مستدل دهیم، لذا در این قسمت، وزن تمام غزلیات او (۸۵۲) غزل را ارائه کردیم.

باری بنده به قدر وسع و طاقت خود سعی کردم که رساله ای به عنوان «کارکردهای زبانی و هنری غزلیات عطار» (۱۰۰ غزل) را در دسترس علاقه مندان ادب فرهنگ ایرانی قرار دهم، و از این رهگذر جز خدمتگزاری به فرهنگ و ادب فارسی هدفی نداشتم. حال تا چه اندازه در این مقصود، توفیق یافته و فیروز شده باشم قضاوتش با ارباب دین و دانش و فرهنگ است که به عین عنایت بنگرند و از روی انصاف داوری کنند، درخواست حکمیت بنده از ایشان توأم با این استدعاست که از لغزشها و زلات که لازمه وجود ناقص بشری است به سماحت طبع درگذرند.

من خجلم از عمل خام خویش تو به ملامت نکم سینه ریش

والسلام

شرح حال مختصری از عطار

در میان شاعران ادب فارسی، زندگی هیچ شاعری به اندازه عطار در هاله ای از ابهام باقی نمانده است. او از شاعران بزرگ فارسی در نیمه دوم قرن ششم و اوایل قرن هفتم است. «وی پس از سنایی، بزرگ ترین شاعر عارف مسلک زبان فارسی در قرن ششم است و شعر او از نظر تکامل شعر عرفانی فارسی میان سنایی و مولوی قرار دارد و مولوی همچنانکه از شعر سنایی تاثیر پذیرفته، از نفوذ شعر عطار نیز برکنار نمانده است.»^(۱)

«آگاهی ما درباره زندگی او زیاد نیست، نه سال تولد او به درستی معلوم است و نه سال وفات او. همین قدر می دانیم که در نیشابور می زیسته و چند کتاب منظوم و یک کتاب به نثر از او باقی است. نه از استادان او، نه معاصرانش و نه سلسله مشایخ او در تصوف، هیچ کدام به قطع روشن نیست. از سفرهای احتمالی او هم آگاهی نداریم و از زندگی شخصی و فردی او و زن و فرزند و پدر و مادر و خویشان او هم اطلاع قطعی وجود ندارد» (و آنچه درباره او گفته شده است، غالباً احتمالات و افسانه ها بوده است که در اینجا از باز گو کردن آنها خودداری می کنیم).^(۲)

«در آثار مسلم او به نام او که «محمد» است، تصریح شده است و خود در مواردی به هم نامی خویش با رسول (ص) اشاره کرده است^(۳) و در شعرهای خود تخلص «عطار» و فرید را آورده است»^(۴)

تذکره نویسان قدیم نام پدر عطار را ابراهیم نوشته اند و از او به نام «محمد بن ابراهیم بن اسحاق» یاد کرده اند.^(۵)
هم عصران او:^(۶)

عصری را که عطار در آن می زیسته، عصر حماسه های عرفانی می توان نامید، زیرا تباهیها و بی سامانی های فرهنگی ناشی از ادامه حکومت بیگانه و فرمانروایان ترک و مغول، نوعی دلمردگی و دلزدگی از دنیا ایجاد کرد و باعث قوت گرفتن و روی آوردن به عرفان و تصوف شد. در این دوره شاعرانی چون سنایی که اولین کسی است که اندیشه های عرفانی را وارد شعر کرد، خیام، نظامی، خاقانی، مولوی، خداوندگار عشق و عرفان، وقوامی رازی، فلکی شیرازی، جمال الدین اصفهانی، مجیر بیلقانی و انوری با عطار هم عصر بوده اند.

اوضاع شعر عصر عطار^(۷)

تباهیها و بی سامانی های فرهنگی ناشی از حکومت بیگانه (مغول) و فساد عقیده و دلمردگیهای ناشی از این هجوم و کشتار، جز با پادزهر نیرومندی مثل عرفان قادر نبود از راه برداشته شود. شعر عرفانی با تکیه بر عواطف انسانی و پیش کشیدن اصولی مثل تسامح و مدارا، محبت، خدمت بلاشرط، بی نیازی و آزادگی و بایاد آوری ارزش وجودی انسان، او را به کمال و سر نهادن به آستان حق دعوت می کند، شعر این دوره که عموماً در مدار اندیشه عرفانی جریان می یابد، انسان نومید و مصیبت زده را به این دنیای فراتری می خواند و در برابر حوادث زمانه به او دلگرمی و امید می دهد، در شعر این عصر، هم لفظ، پاکیزه و نرم و دلنشین است و هم معنی، برتر و انسانی و آسمانی، این عصر ناب ترین شعرها را به قلمرو زبان و ادب فارسی هدیه کرده است.

در شعر این دوره، سنایی پیشگام است و به قول خود مولانا، چشم و چراغ و عطار قافله سالار و خود مولانا خداوندگار عشق و عرفان.

در این دوره شاعر به جای قصیده، قالب غزل را که زبان دل و افزار دست عشق است، برمیگزیند و البته در کنار آن، قالب مثنوی را هم که دارای پهنای گشاده ای است، برای میداننداری عاطفه و خلق آثار بلند و ملکوتی به خدمت می گیرد. بلندترین و سرشارترین مثنویهای عرفانی، که حاوی نغزترین داستانها و پرمغزترین تمثیلهای ادب فارسی نیز هست، در این دوره سروده شده است.

اگر این دوره را مهم ترین و پربارترین دوره های شعر و ادب هزار ساله فارسی بنامیم، از حقیقت دور نشده ایم. عطار شاعر چنین دوره ای است و یکی از شاعرانی است که با خلق آثاری ارزشمند، نقش به سزایی در شکوفایی این دوره داشته است.

آثار عطار:

عطار از شاعران پرکار ادب فارسی است و آثار متعددی را از خود به یادگار گذاشته است. آثار او عبارتند از: دیوان، مجموعه رباعیات (=مختارنامه)، تذکره الاولیا و مثنویهای او که عبارتند از: اسرارنامه، منطق الطیر، خسرونامه (=الهی نامه) و مصیبت نامه. او در قسمتی از منظومه خسرونامه (الهی نامه)، مثنویهای خود را نام برده و گفته

است:

مصیبت نامه کاندوه جهانست	الهی نامه کاسرار عیان است
به داروخانه کردم هر دو آغاز	چگویم زود رستم زاین و آن باز
مقامات طیور ما چنانست	که مرغ عشق را معراج جانست
چو خسرونامه را طرزی عجیب است	ز طرز او که و مه با نصیب است ^(۸)

علاوه بر این آثار که در تعلق آنها به عطار شکی نیست، آثار دیگری نیز بدو منسوب است که از عطار نمی باشند، کتابهایی چون: بلبل نامه، بیسرنامه، پسرنامه، حیدری نامه، پند نامه، جوهر الذات، حلاج نامه، سیاه نامه، اشتر نامه، لسان الغیب، مظهر الذات، معراج نامه، مفتاح الفتوح، نزهت نامه، وصلت نامه و هیلاج نامه.^(۹)

مثلا در مورد خسرونامه و الهی نامه آمده است که «خسرونامه و الهی نامه یک کتابند و در واقع نام اصلی الهی نامه عطار، خسرونامه بوده است و آنچه به عنوان خسرونامه یا (گل و هرمز) چندین بار به نام عطار چاپ شده است، از شاعری است که مدت ها بعد از عصر عطار می زیسته و به شدت تحت تاثیر عقاید ابن عربی بوده است.»^(۱۰) البته مرحوم فروزانفر، خسرونامه (گل و هرمز) را از عطار می دانند.^(۱۱)

در مورد یکی بودن الهی نامه و خسرونامه آمده است: «موضوع کتاب الهی نامه داستان خسروی است با فرزندانش. از آنجا که در یک جای آن منظومه، کاتبان دوره های بعد، ابیاتی بدین گونه افزوده اند:

الهی ! نامه را آغاز کردم به نامت باب نامه باز کردم

خوانده اند: «الهی نامه» را آغاز کردم، در دوره های بعد الهی نامه نام گرفته است.»^(۱۲)

معرفی مختصری از موضوع آثار عطار :

- ۱- دیوان قصاید و غزلیات: که بیشتر اشعار آن عرفانی و دارای مضمونهای بلند صوفیانه است. زبان غزلهای او فاخر و استوار و محکم است و او در غزلیات شاعری است عارف.
- ۲- مختارنامه: عطار، یکی از شاعرانی است که به پروردن رباعیات استوار و عمیق عارفانه و متفکرانه، نامبردار بوده است. رباعیات وی گاهی با رباعیات خیام، ترانه ساز همشهری

او، بسیار نزدیک شده و همین امر سبب گردیده است که بسیاری از آنها را بعدها به خیام نسبت دهند. همین آمیزش و نزدیکی فکر و اندیشه، کار تمییز و تفکیک ترانه های این دو شاعر بزرگ نیشابور را دشوار کرده است. (۱۳)

مثنویهای او عبارتند از :

۱- منطق الطیر: که منظومه ای تمثیلی، حدود ۶۷۰۰ بیت دارد و مهم ترین مثنوی عطار می باشد.

۲- الهی نامه (=خسرونامه): این منظومه در واقع مجموعه ای است از قصه های گوناگون کوتاه و مبتنی برگفت و شنود پدری با پسران جوان خود که بیهوده در جستجوی چیزهایی برآمده اند که حقیقت آن، با آنچه عامه مردم از آن می فهمند، تفاوت دارد.

۳- مصیب نامه: در بیان مصیبتها و گرفتاریهای روحانی سالک و مشتمل است بر حکایت های فرعی بسیار که خالی از فایده نیست.

۴- اسرار نامه: منظومه ای است مشتمل بر حکایات کوتاه عرفانی که در چند باب تدوین شده است.

«او در تمام مثنویهای خود به داستان سرایی توجه دارد، و داستان را وسیله تفهیم تعالیم خویش قرار داده است» (۱۴)

تذکره الاولیا: به نثر، سرگذشت و حکایت مربوط به نود و هفت تن از اولیا و مشایخ تصوف. پیش از او، در کتاب کشف المحجوب هجویری و طبقات الصوفیه عبدالرحمان سلمی نیز چنین کاری صورت گرفته است.

این کتاب در سالهای آخر سده ششم و یا سالهای آغاز سده هفتم هجری تالیف شده است.

«بدون شک عطار از شاعران بزرگ و معتدل زبان فارسی است که خود به درجه والایی از کمال معرفت دست یافته است و آنچه را که سنایی در آغاز کار از سرمایه های عرفانی به عرصه شعر فارسی وارد کرد با والایی و برجستگی خاصی به کمال نسبی خود نزدیک کرده است.» (۱۵)